

Ds. L.J. Geluk, Rotterdam

'Wandelen' in de liefde

*Wandelt in de liefde gelijk ook Christus
ons heeft liefgehad.*

Efeziërs 5:2a

W

'Wandelen' is in de Bijbel een aanduiding voor de manier waarop wij leven. Heel aanschouwelijk dus.

In het Oude Testament klinkt dikwijls de aansporing in de wegen van de HERE te wandelen. Dat wil dus zeggen: luistert naar hetgeen Hij in Zijn wet heeft bekend gemaakt en brengt dat in praktijk. Laat uw leven in overeenstemming zijn met Zijn bedoeling.

In zijn b3 vot dikwijls deP b1W

Inhoud

Meditatie 137

Het christelijk geloof en de politiek (XI) 138

Dr. H. Klink, Hoornaar

Kohlbrugges Utrechtse jaren (I) 140

Drs. M. den Admirant, 's-Gravenhage

De kracht van het geloof (I) 141

A.B. Goedhart, Leerbroek

Melanchthon – Hervormer en bruggenbouwer (II, slot) 143

Dr. A. Noordegraaf †

Woord van Maarten Luther (1483 – 1546)

Wie God niet vindt in Jezus Christus, vindt Hem nooit, al zoekt hij Hem overal.

Het christelijk geloof en de politiek (XI)

In dit artikel wil ik enkele lijnen die in de voorafgaande artikelen getrokken zijn, bij elkaar brengen. Het zal ons in deze artikelenreeks helpen het Evangelie van Christus, waarvan de inhoud is dat het Koninkrijk der hemelen nabij gekomen is, beter te verstaan. Ook zal het ons, hoop ik, meer zicht geven op de implicaties die dit Evangelie heeft voor de verhouding van de christen tot deze wereld in het algemeen en tot de politiek in het bijzonder.

In de eerste artikelen heb ik vooral aandacht besteed aan Griekenland (de sofisten en Plato) en enigermate aan Rome (Cicero). We zagen hoe Plato er de nadruk op legde dat staatslieden in de Griekse *polis* (stad-staat) gebonden zijn aan de wet, waarvan zij dienaars horen te zijn. De wet waaraan zij gebonden zijn, is verankerd in de goddelijke wil, waarvan het zaak is die te kennen. Degenen die ingewijd zijn in de wijsheid van God, zijn het best in staat de *polis* te besturen. Plato verwoordde hiermee een authentiek Griekse notie. Een uitwerking ervan is te vinden bij Plato's trouwste leerling Aristoteles, die in zijn *Politika* uitdrukkelijk afstand nam van elke vorm van tirannie. De tiran is iemand die zich verheven acht boven de wet(ten) en de belangen van zijn onderdanen niet voor ogen heeft. Dat er in Griekenland en vooral in Athene een weerzin was tegen tirannie hing samen met vrijheidszin die de Griek kenmerkte.

Het hellenistische koningschap – ook in Israël?

Deze vrijheidszin had echter een fatale uitwerking, zodra hij niet meer ingebed was in het besef dat er een goddelijke rechtsorde is. Het waren de sofisten die

dit laatste ontkenen en het zijn uitgerekend hun opvattingen die een trend in gang zetten, die uitmondde in de verheerlijking van de tiran, die alle macht naar zich toetrok. Martin P. Nilsson beweert in zijn monumentale boek *Geschiede der griechischen Philosophie* dat de vergoddelijking van de heerser die we tegenkomen in de hellenistische tijd (na Alexander de Grote, die in 323 stierf) en uiteindelijk ook bij sommige keizers in het Romeinse Rijk haar oorsprong vindt in Griekenland!

Dat deze gedachte vooral na het optreden van Alexander de Grote om zich heen greep, is geen toeval. Door de veroveringen van Alexander de Grote kwamen alle lokale tradities van steden en volken op de tocht te staan. Dat gold dus ook voor de *polis*, de stad-staat, de politieke eenheid waarmee de Griek vertrouwd was. Het houvast dat velen in die tradities vonden, viel weg. De macht over de hele toenmalige wereld kwam in handen te liggen van één man, die een verpletterende indruk maakte. Alexander zag in tien jaar tijd kans om een heel wereldrijk te vormen, dat zich uitstrekte van Griekenland tot Egypte en Libië en tot India toe. Het hoeft niet te verwonderen dat hij, vooral in het oosten waar de koningen gezien werden als godenzonen, al snel goddelijke allure kreeg. Sofistisch denken en oosterse alleenheerschappij kwamen bij sommige van Alexanders opvolgers (diadochen) gevaarlijk dicht bij elkaar.

Na zijn vroegtijdige dood – hij werd maar 33 jaar – viel het immense rijk van Alexander in drieën uiteen. Drie generaals volgden hem op (de diadochen) die elkaar heftig bestreden. Er ontstonden nu drie grote rijken: Egypte onder Ptolemeüs, Seleucië (Syrië en het gebied erom heen) onder Seleucus en Macedonië, het geboorteland van Alexander, onder Antigonos. Zij eigenden zich de titel van koning toe en maakten het koningschap erfelijk. Zij ontleenden hun gezag aan de overwinning van Alexander, van wie zij de opvolgers waren en aan de macht die daaruit voortvloeide. Van een constitutioneel koningschap was dus geen sprake. Dit verklaart de grootheidswaan waarin waaraan zij soms leden: juist omdat zij geen regel boven zich kenden, bleven zij zich op tot wanstaltige proporties. De laatsten van deze diadochen bleken niet opgewassen te zijn tegen de Romeinse legioenen, die zich in de periode van ongeveer 170 tot 40 voor Chr. meer en meer mengden in hun aangelegenheden en hun rijken uiteindelijk annexeerden.

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Ds. L.J. Geluk en Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dhr. T. van Es, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 24,- per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

Juist aan het begin van die tijd dat de Romeinen op dit toneel verschenen deed zich in Judea (dat eerst aan de Ptolemeëen en later aan de Seleuciden toeviel) een diep ingrijpende gebeurtenis voor: de Maccabeeën kwamen in opstand tegen de Seleucische vorst Antiochus Epiphanes IV en zijn Joodse geestverwanten, die de Joden met dwang wilden helleniseren. Hun optreden luidde de bevrijding in van de hellenistische heersers, die – dat moet gezegd – tot dan toe de lokale godsdienstige gebruiken hadden ontzien. Het duurde niet lang of de Hasmoneeën (opvolgers van de Maccabeeën) gedroegen zich echter óók als hellenistische vorsten: zij voerden een min of meer despotisch bewind.

Protest

Het valt te begrijpen dat in de Grieks-hellenistische wereld het optreden van de hellenistische heersers niet onweersproken bleef. Overal waren vorstenspiegels in omloop de de zgn. *peri basileioon*, waarin de koningen letterlijk de spiegel werd voorgehouden. Daarin werd gewezen op het ideaal van de wijze koning, die zich richt op het uitoefenen van gerechtigheid. Maar veelal kwam men niet verder dan het wenselijke van een dergelijk gedrag aan de koning voor te stellen. Men moest zich neerleggen bij het feit dat de macht van de koning onbepaald was en dat hij deze raadgevingen naast zich neer kon leggen. Van spreiding van de macht was geen sprake, laat staan van een constitutioneel koningschap.

Ook van Joodse zijde klonk in de laatste twee eeuwen voor Christus protest. We vinden de sporen ervan in meerdere bekend gebleven werken, o.a. in de brief van *Aristeas*, in *3 Maccabeeën* (beide eind 2^e eeuw voor Chr.), in de *Wijsheden van Salomo* (Alexandrië, 30 voor Chr.), in de *Psalmen van Salomo* (Jeruzalem, 50 voor Chr.) en vooral ook in enkele boeken van de Joodse schrijver Philo van Alexandrië (30 na Chr.). De bron van dit verzet was niet zozeer de vrijheidszin die de Griek kenmerkte, maar de Bijbel, voor zover deze toen bestond, nl. het Oude Testament. Daarin viel onder meer te lezen hoe de Israëlitische vorsten vanouds gebonden waren aan de wet van God en hoe zij de bepalingen van het recht van de koningen, waarin ook hun plichten omschreven waren, beloofden na te komen (een constitutioneel element, zie ook Deuteronomium 17: 14-22). Ook lasen ze hoe de koningen steeds omgeven waren door profeten die, als het moest, de koning tot de orde riepen en herinnerden aan hun roeping – iets dat de andere volken niet of nauwelijks kenden. Daar kwam bij dat ook Israël zijn wijsheidstraditie had. We zagen in een van de vorige artikelen dat de wijsheid in de intertestamentaire periode een steeds

belangrijker rol ging vervullen. Zij kreeg steeds zelfstandiger trekken en werd tot een eigen persoon, die God bij had gestaan bij de schepping en die regeerde over de wereld. Alleen krachtens deze wijsheid is een vorst in staat te regeren overeenkomstig Gods wil.

In de vorige artikelen zagen we dat uit teleurstelling in de Hasmoneeën de laatste decennia voor Chr. de verwachting van een Davidische koning weer levend werd. Sporen ervan vinden we in de *Psalmen van Salomo*, maar ook in de *Wijsheden van Salomo*, waarin de koningen wordt voorgehouden dat zij alleen in de kracht van de wijsheid, die in de hemel troont, in staat zijn om gerechtigheid te beoefenen. Dat daarbij Salomo als voorbeeld gesteld werd, moet gezien worden als een impliciete kritiek op Herodes, die zich wilde profileren als een tweede Salomo.

Dezelfde teneur vinden wij bij Philo van Alexandrië, in de eerste eeuw na Chr. Hij keerde zich vooral tegen Gajus, de Romeinse keizer, die zich als een god wilde profileren. Daartegenover stelde Philo de Romeinse traditie en het optreden van keizer Augustus en Tiberias, die zeer terughoudend stonden tegen deze tendens die in het oost-romeinse rijk opgeld deed. Zij erkenden een wet boven zich en daardoor regeerden zij wettig (*nomikoos*): zij hielden rekening met de tradities van de verscheidene volkeren in hun Rijk, ook en juist met die van het Jodendom. Philo kon zich in zijn pleidooi tegen Gajus met recht beroepen op deze authentieke Romeinse traditie, waarin alleenheerschappij verfoeid werd (zie ook Cicero). Rome kende eeuwenlang een gemengde regeringsvorm waarbij het volk geregeerd werd door de consuls in samenspraak met de senaat, terwijl ook het volk bij monde van volkstribunen een stem in het kapittel had. Augustus heeft zich moeite gegeven om tijdens zijn jarenlange bewind (31 voor Chr.-14 na Chr.) iets van dit republikeinse karakter te handhaven. Hij wilde gezien worden als degene die samen met de senaat als *primus inter pares** regeerde.

Legitimatie (ook van de Christus)

De genoemde schrijvers konden dus in de belichting van het koningschap terugvallen op de eigen zeer diverse bijbelse tradities. Één element in deze geschriften is er dat uniek was in de wereld van toen: de sterke verwachting van de beloofde heilskoning. Hij werd in deze 'tradities' met diverse namen omschreven en aangeduid, als: de Zoon van David, de Knecht des HEREN en de Zoon des mensen.

Ook wat deze koning betreft, speelde de legitimatie een uiterst belangrijke rol, zoals we ondermeer zien

in de Evangeliën. Daarin wordt grote nadruk gelegd op het feit dat Christus uit het geslacht van David was.

Alle Evangeliën beginnen met het optreden van Johannes de Doper. Hij was de ultieme profeet, die Jezus van Nazareth aanwees als degene die na hem komen zou, die groter is dan hij aan wie God de macht gegeven had om een nieuwe *aeon* in te luiden. Uit deze laatste woorden blijkt dat Johannes in de apocalyptische traditie stond (die overigens sterk verwant is aan de wijsheidstraditie).

Bij de doop werd bovendien gelegitimeerd door de stem van God, die zei: "Deze is Mijn Zoon, Mijn Geliefde" (Psalm 2, een Psalm waarin David spreekt over zichzelf en de Gezalfde). Daar werd Hem de Geest van God geschonken!

Het is dan ook veelzeggend dat de Here Christus als Hem gevraagd wordt naar zijn bevoegdheid bij de tempelreiniging (Mk 11: 27v.) verwijst naar de doop

van Johannes, waarvan zelfs de farizeeërs niet durfden ontkenden dat deze "uit de hemel" was.

Bij de doop ontving Jezus de volstreekte goddelijke legitimatie om het *Koninkrijk van de hemelen* op deze aarde gestalte te geven. Via Johannes de Doper en zijn doop gaat deze legitimatie terug op de Wet en de profeten, evenals op de apocalyptische en de 'Salomonische' wijsheidstraditie. Deze legitimatie werd vooral gegeven door God de Vader. Daarmee is iets volstrekt nieuws doorgebroken in deze wereld. Het Koninkrijk van God, een nieuwe werkelijkheid, breekt zich baan. Daarmee werd de vraag geboren hoe dit Koninkrijk zich verhoudt tot de koninkrijken van deze wereld. Daarover in een volgend artikel.

* De eerste onder zijns gelijken

H. Klink, Hoornaar

Kohlbrugges Utrechtse jaren (I)

Wie enigszins bekend is met de levensgeschiedenis van dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge, weet dat daarin drie perioden zijn te onderscheiden. Ten eerste de Amsterdamse tijd: Kohlbrugges jeugd, zijn studiejaren, zijn proponentschap bij de Hersteld-lutherse gemeente en (in 1827) zijn conflict met het consistorie, dat hem uit het ambt zette. Vervolgens de Utrechtse jaren tot september 1845, toen Kohlbrugge met zijn tweede vrouw en hun dochter naar Duitsland vertrok. En ten slotte de Elberfeldse periode, tot aan Kohlbrugges dood op 5 maart 1875.

Over de tijd dat hij als ambteloos burger in de domstad woonde, is minder te vermelden dan over zijn eerste en laatste levensperiode. Toch verdienen ook de Utrechtse jaren onze aandacht.

Een dissertatie

Toen Kohlbrugge en zijn jonge vrouw Cato Engelbert in 1830 van Amsterdam naar Utrecht verhuisden, was dit voor hen niet de eerste kennismaking met de domstad. Nadat hij als proponent was ontslagen, had Kohlbrugge zich in december 1827 of januari 1828 in Utrecht gevestigd om in alle rust te kunnen werken aan een dissertatie. "Ik moest dit geheel in het geloof doen", schreef hij in zijn boekje *Het lidmaatschap bij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet* (1833). De reiskosten kon hij nauwelijks betalen, omdat hij geen vaste inkomsten meer had. In Utrecht vond hij huisvesting bij de familie Serton, die in de Lichtegaard een huis van de Oud-bisschoppelijke Cle-

rezie in huur bewoonde. In dit pand runde de familie een mandenmakerszaak. De Sertons waren volgens Kohlbrugge stille lieden, die hem "met de grootste tederheid en zorgvuldigheid" als een broeder behandelde. Waarschijnlijk om financiële redenen zocht hij al spoedig naar een goedkoper verblijf. De familie Serton, die aan het Domplein een huisje in eigendom bezat, was bereid hem daar een bovenkamertje in gebruik te geven. De kamer in de Lichtegaard werd later verhuurd aan de theologische student J.J. Six Dijkstra¹⁾, die nog hoorde vertellen van de vele boeken die Kohlbrugge steeds binnen zijn bereik had²⁾.

In het opkamertje aan het Domplein voltooide Kohlbrugge in 1829 zijn in het Latijn geschreven academische verhandeling over Psalm 45. Het kamertje in een overblijfsel van een van de eerste stenen huizen van Utrecht, was hem lief, hoewel hij er een moeilijke tijd beleefde. Hij had telkens met geldzorgen te kampen, zodat hij zich afvroeg of het niet beter zou zijn bij Serton het mandenmakersvak te leren. Kohlbrugge ondervond echter ook "bijzondere uitredingen". Zo moest hij eens veertig gulden betalen, terwijl hij slechts twaalf cent bezat. Met een bezwaard gemoed ging hij op een zondagmorgen naar de Hernhutters in Zeist. Daar kwam hij in contact met iemand, die men een *mômier*³⁾ noemde. Naar alle waarschijnlijkheid was het Abraham Jacob Twent (1799-1868), met wie hij goed bevriend raakte. Deze bracht hem de volgende dag een bezoek. Pas vrijdagsavonds vond Kohlbrugge op een tafeltje in de hoek van zijn kamer vijf goudstuk-

ken van tien gulden, die de bezoeker daar blijkbaar ongemerkt had achtergelaten. Een paar weken later, toen hij opnieuw geldgebrek had, trof hij na een bezoek van een Zwitsers predikant een "Pruissische pistool" (een gouden munt) op zijn kamer aan.

Ook de dissertatie gaf aanvankelijk problemen. In zijn verhandeling verdedigde Kohlbrugge het Messiaans karakter van Psalm 45, "een voortreffelijke psalm van Christus en de Kerk". Zijn promotor, professor H.J. Royaards, voelde niets voor deze opvatting. Hij vond het een schande voor de Utrechtse academie als daar een dissertatie met zulke ouderwets-orthodoxe denkbeelden als die van Kohlbrugge zou worden verdedigd. Het zag er eerst naar uit dat Royaards zou weigeren als promotor op te treden. Uiteindelijk werd de dissertatie toch aanvaard, omdat de Utrechtse hoogleraren ⁴⁾ respect hadden voor de taalkundige kennis van de promovendus, die niet alleen de klassieke, maar ook de semitische talen bleek te beheersen. Bij de promotie op 4 juni 1829 werd Kohlbrugge het *judicium cum laude* (met lof), destijds de tweede graad, toegekend. Vele studenten hadden echter verwacht dat hem de eerste graad, *summa cum laude* (met de hoogste lof), zou worden verleend.

Intussen had Kohlbrugge zijn tijdelijke woonplaats Utrecht weer verwisseld voor Amsterdam. Op 29 juli 1829 trad hij daar in het huwelijk met Catharina Louisa Engelbert. Gedurende zeven maanden woonden zij nog in Amsterdam, maar begin maart 1830 vestig-

den ze zich in Utrecht, waar ze een bovenverdieping bij de familie Waanders aan de Twijnstraat konden betrekken. Het was toen overigens niet zo gemakkelijk woonruimte in de domstad te vinden. Utrecht was destijds nog geheel door wallen omgeven en met poorten afgesloten, waardoor de bouw van woningen buiten de grachten belemmerd werd en er langzamerhand groot gebrek aan woonruimte binnen de wallen ontstaan was. De verhuizing van de jonggehuwden had dan ook een bijzondere reden.

- 1) Johannes Jollius Six Dijkstra (1813-1898) werd 5 oktober 1831 te Utrecht als theologisch student ingeschreven. In 1836 werd hij kandidaat in Gelderland. Van 1840 tot 1842 diende hij de gemeente Ellewoutsdijk en Ovezande als hulpprediker en van 1842 tot 1852 als predikant. Daarna stond hij in Cadzand, tot zijn emeritaat in 1893.
- 2) "Hermann Friedrich Kohlbrugge in Utrecht", in: *Maandblad van Oud-Utrecht*, VII (1932), blz. 66-70, 74-77. De daarin vermelde gegevens zijn ontleend aan aantekeningen en mededelingen van Kohlbrugges kleinzoon prof. dr. J.H.F. Kohlbrugge.
- 3) Mômier (letterlijk: maskerdrager, figuurlijk: schijnvrome, huichelaar) was een scheldnaam voor personen die zich afscheidden van de nationale kerk in Zwitserland.
- 4) De hoogleraren van de theologische faculteit waren Herman Bouman (1789-1864), Jodocus Heringa (1765-1840) en Herman Johan Royaards (1794-1854).

M. den Admirant, 's-Gravenhage

De kracht van het geloof (I)

Aanleiding

In de afgelopen periode hebben in Europa en wereldwijd vele ernstige problemen de aandacht getrokken. Niet in het minst denken we dan aan de gigantische financiële, economische, politieke en humanitaire moeilijkheden, die moe(s)ten worden opgelost. Een en andermaal riepen talmende politici, aarzelende financiële deskundigen en elkaar tegensprekende wetenschappers het beeld op van onmacht, onzekerheid en wantrouwen. Hierdoor worden in de samenleving gedachten van onrust en gevoelens van dreiging bevorderd. Was het geen aangrijpende gedachte dat het mogelijk zou zijn, dat zelfs de sterkste wereldmacht, de V.S., failliet zou kunnen gaan? Wat is wijsheid en waar is de wijze die de juiste antwoorden geeft? De profeet Jesaja die ook in geen gemakkelijke tijd leefde, leert ons een weg te vinden die heilzaam is. Hij zegt: "Tot de wet en tot de getuigenis, zo zij niet spreken naar dit woord, het zal zijn, dat zij geen dageraad zul-

len hebben." Echter, wat leren de actuele onderzoeken ons over de invloed van de Bijbel in de samenleving?

- a. Dit jaar waren te Kaapstad op een 'Congres van Wereldevangelisatie' kerkleiders bijeen uit ongeveer 200 landen. Als de grootste bedreigingen voor het christendom achtten zij de toenemende invloed van secularisatie, materialisme en popcultuur.
- b. In Amerika neemt het geloof in de Bijbel als Gods Woord sterk af. Niet meer dan drie van de tien Amerikanen zien de Bijbel als onfeilbaar.
- c. Een Europarlementariër met veel ervaring kon onlangs niet anders concluderen dan dat Europa afrekenet met het christendom; zie de vele lege kerken. In de plaats daarvan komen secularisme en islamisme.

Samenvattend: de tijdgeest vertoont steeds meer a-christelijke en soms anti-christelijke eigenschappen. De bekende atheïst R. Dawkins noemt het 'kindermisbruik' als hun wordt verteld dat er een leven is na de

dood! Hoe behoren christenen zich in die situatie te gedragen? Zijn er in het verleden lichtende voorbeelden geweest die ons een richting kunnen wijzen, een begaanbaar pad om te gaan? Als vanzelf dachten hierbij aan ds. Friedrich von Bodelschwingh. Hij was de zoon van dominee Von Bodelschwingh sr. over wie we in 'Ecclesia' nr. 9 (2011) enige informatie hebben doorgegeven.

Von Bodelschwingh

Von Bodelschwingh jr. groeide op in een gezin met een piëtistische traditie. Er werd een grote nadruk gelegd op de persoonlijke beleving van het geloof. Tevens deed men een sterk appel op de dienstbaarheid aan de naaste. Onvergetelijke indrukken heeft Fritz opgedaan bij het Bijbellezende van zijn vader en het bezoeken van de zondagsschool. De blinde zondagsschoolmeester Wilhelm kon zo indringend over de onschatbare waarde van zijn Heiland vertellen, dat zijn 'ogen' straalden. In 1903 werd Fritz door zijn vader tot predikant bevestigd met de woorden van Jeremia 1: 6-8: "Toen zeide ik: Ach Heere, HEERE, zie, ik kan niet spreken, want ik ben jong. Maar de HEERE zeide tot mij: Zeg niet: ik ben jong, want overal, waarheen ik u zenden zal, zult gij gaan en alles wat ik u gebieden zal, zult gij spreken. Vrees niet voor hun aangezicht, want ik ben met u om u te redden, spreekt de HEERE."

In 1910 volgde dominee Von Bodelschwingh jr. zijn vader op als directeur van de *Bethelinrichtingen* van barmhartigheid (gehandicaptenzorg en hulp aan sociaal zwakkeren). Tijdens het nazi-regiem zou hij de uiterste consequenties ervaren die zijn bevestigingstekst inhield. Uit zijn leven willen we enkele voorbeelden noemen over de kracht van het christelijk geloof in het persoonlijke, kerkelijke en het maatschappelijke leven.

Pastoraat

Op een dag kwam een predikant naar *Bethel* om deskundige en pastorale hulp te vragen voor een 'hopeloos geval' uit zijn gemeente. We laten de predikant zelf aan het woord. "Het ging om het heil van een jonge man. Hij was de zoon van gelovige ouders. Op de mensen die hem niet kenden, maakte hij een vlotte en aangename indruk. In werkelijkheid echter was dit gemeentelid een onzelfstandig persoon die geldschulden maakte, prostituees bezocht en een alcoholist was. Maatschappelijk gezien kon men met hem niets beginnen. Hoe nu verder? Ik raadde hem aan om naar de instelling *Freistatt* (Vrijstad) te gaan. Dit was een resocialisatieproject door middel van agrarische arbeid. Labiele mannen konden dan door stevige arbeid, bij streng regiem en onder de tucht van Gods Woord tot zelfstandige perso-

nen worden gevormd. Onze jonge vriend koos voor *Freistatt*. Doch wat gebeurde? Na enkele weken stond hij weer voor mij. "Ik houd het daar niet uit!" Wat nu te doen, want er stond een mensenleven op het spel? Ten slotte besloten we om naar de directeur van *Bethel* te gaan om hem raad te vragen. Toen we in zijn werkkamer werden binnengelaten en elkaar hadden begroet, merkten we dat er op dit moment voor onze gastheer niets belangrijker was dan ons probleem. Als een waterstroom sprak mijn 'zorgenkind' over de 'harde arbeid' en dat hij 'gek' werd in *Freistatt*. Von Bodelschwingh luisterde scherp en keek als het ware dwars door hem heen. De jonge man zweeg. Zag hij in dat zijn verhaal in de ogen van deze man dwaasheid was? Na een stilte nam onze gastheer het woord en sprak ongeveer vijf minuten. Het resultaat van dit spreken was, dat de jonge man opstond en antwoordde: "Ik ga terug naar *Freistatt*". Toen beleefde ik wat daadkrachtig pastoraat dat met Bijbels gezag spreekt, betekent. Het wijst de zonde aan als een alles vernielend instrument en is tegelijk vervuld met het geloof in de liefde van Christus voor verloren zondaren."

Domkerk

Tijdens de kerkstrijd die was ontstaan, nadat de nazi's aan de macht waren gekomen, werd er in de Domkerk te Berlijn een slotbijeenkomst gehouden na een evangelisatieweek. De leiding hiervan was in handen van predikanten die sympathiseerden met de beweging van de *Bekennende Kirche*. Denk hierbij aan de predikanten D. Bonhoeffer en M. Niemöller. Ook ds. Von Bodelschwingh zou spreken. In het verslag van een ooggetuige lezen we: "De Domkerk was stampvol met mensen. Ja, zelfs de kanseltrap was niet onbezet. Nadat het aanvangslied was gezongen, beklom de directeur van *Bethel* de kansel. In de kerk heerste een voelbare spanning. "Wat zou er worden gezegd?" In deze dagen was de kerkstrijd op zijn hoogtepunt. Daarom waren er in de kerk ook veel nieuwsgierigen, onder wie een aantal mannen van de gevreesde Gestapo. Het thema waarover zou worden gesproken was: "De opbouw van de kerk." Het spreken over dit onderwerp was toen een zaak van leven of dood. Immers, het ging er om, of er in de Duitse samenleving nog een gebied was waar de 'almachtige staat' niets had te zeggen. Nota bene zelfs elke geitenfokvereniging moest worden georganiseerd volgens het zgn. 'Führerprinzip'.

Hoe Von Bodelschwingh daar sprak in de geest van Jezus Christus lijnrecht tegen de Nazi-geest in, zien we de volgende keer.

A.B. Goedhart, Leerbroek

Melanchthon – Hervormer en bruggenbouwer (II, slot)

In het eerste artikel, gewijd aan de hervormer Melanchthon zagen we hoe deze zich beijverd heeft als bruggenbouwer tussen verschillende stromingen en bewegingen. Zo'n bemiddelende positie maakt iemand kwetsbaar. Voor de een ben je te verzoenend, voor de ander ga je niet ver genoeg. Dat alles heeft Melanchthon ook ervaren.

Luther zelf heeft zijn leven lang grote waardering gehad voor hem, ook al was hij qua instelling en karakter totaal anders ingesteld. Van Luthers heftigheid en scherpte tegenover hen met wie hij het niet eens was, heeft Melanchthon veel te verduren gehad, merkt K. Zwanepol op. Luther vond hem op bepaalde punten te weinig doortastend en te meegaand tegenover de katholieke tegenpartij. Bekend is zijn uitspraak, dat hij niet zo op kousenvoeten kon lopen als Melanchthon had gedaan in bepaalde bewoordingen in de 'Belijdenis van Augsburg' (de *Augustana*). Toch verbond hen een levenslange vriendschap en hebben beiden hun best gedaan al te openlijke conflicten te vermijden.

Verstand en geloof

Evenals voor Luther was ook voor zijn vriend Melanchthon de belijdenis van de rechtvaardiging van de goddeloze het meest centrale punt in de prediking van het evangelie, schrijft W. van 't Spijker. Niettemin bleef Melanchthon naast Luther de man in de schaduw. We zullen bij de verschillen tussen de twee moeten verdisconteren dat Luthers weg tot de hervorming via het klooster is gegaan, terwijl Melanchthon de geleerde is die onder invloed van het humanisme stond. We zien dat bijvoorbeeld als het gaat om de verhouding tussen verstand (rede) en geloof. Günther Frank laat in zijn bijdrage zien hoe zij verschillend dachten over de waarde van de filosofie. Waar Luther van mening was dat je alleen zonder Aristoteles – een van de beroemde Griekse antieke wijsgeren – een theoloog kan worden, oordeelde Melanchthon veel positiever over de filosofie als een ware en goede schepping van God, want, zo zegt hij, ze is namelijk het oordeel van het verstand zelf dat God waarlijk en zeker gegeven heeft, als het gaat om de natuurlijke en gemeenschappelijke dingen van de mensheid. Filosofie was voor hem belangrijk voor de vorming. Toch was hij geen rationalist. Filosofie mocht belangrijk zijn als het er om ging verantwoording af te leggen van het geloof, maar ten aanzien van het heil van de mens voor God had ze geen enkele betekenis. Ik voeg er nog aan toe dat ook Luther zelf niets moest hebben van het blicisme van de dweepers die met een beroep op losse teksten

verwarring zaaiden en hun verstand op nul zetten.

Je kunt de waarheid van het evangelie niet bewijzen, maar we zijn wel geroepen denkend en gelovend verantwoording af te leggen tegenover buitenstaanders. Melanchthons kijk op de relatie tussen geloof en rede doet denken aan de theologen van de Utrechtse school, maar ook, als we de geschiedenis er bij betrekken, aan de scholastieke geleerden zoals Voetius. Ik denk ook aan de onder ons bekende dr. Willem Aalders wiens werken getuigen van een grote eruditie en bij wie eenvoudig Schriftgeloof en een brede kennis van de cultuur hand in hand gaan. Melanchthons visie op de waardering van de filosofie voor wetenschap en vorming komt ook daarin tot uiting dat hij voor bijna alle vakgebieden van de wetenschap van zijn dagen handboeken en commentaren schreef.

Eigen accenten

Melanchthon is de schrijver van de eerste reformatorische dogmatiek, de *Loci communes*. De eerste editie verscheen in 1521. In latere edities werd het werk aanzienlijk uitgebreid en ook wel herzien. Hij belicht in dit werk een aantal thema's (*loci*) uit de Romeinenbrief. Hij blijkt sterk beïnvloed door Luthers prediking aangaande Gods genade. De inzet is, zegt Van 't Spijker, puur christologisch. Het gaat hem om de christelijke troost aangaande de vergeving. Hij brak met de middeleeuwse scholastieke theologie. Beroemd en bekend is zijn uitspraak aan het begin van het boek: "Immers dit is Christus kennen: zijn weldaden kennen en niet wat zij (de scholastici) leren, zijn naturen en de manier van zijn vleeswording beschouwen." We moeten daaruit niet afleiden dat Melanchthon het dogma van de Vroege Kerk zoals dit in de belijdenis van Nicea doorklinkt, verwerpt. Maar wat hij verwerpt is een vorm van speculatie die mensen afhoudt van de troost van de vergeving door Christus' kruis.

Luther was met de *Loci* zeer ingenomen, maar de humanist Erasmus niet minder. Dat tekent de positie van de humanist – reformator. Prof. dr. A. Vos laat zien hoe in de ontwikkeling van dit werk er toch een verschuiving is inzake het denken over genade en vrijheid. Stond Melanchthon aanvankelijk heel dicht bij Luther in diens afwijzing van de vrije wil, later geeft hij meer ruimte aan de vrije wil. Toch zit hij niet op de lijn van Erasmus, aldus Vos. Want Erasmus ziet de vrijheid als een kracht zich op de weg van het heil te begeven. Dat wijst Melanchthon evenals Luther af. Hij wilde duidelijk maken dat God nooit de auteur van de zonde kan zijn.

In de acht bijdragen die aan de theologie van Melanchthon zijn gewijd komen die eigen accenten keer op keer naar voren. Ik denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop Melanchthon aandacht vroeg voor levensheiliging en de goede werken als vrucht van het geloof. De verschillen met Luther hebben de goede verstandhouding tussen beide mannen niet in de weg gestaan. Door de latere lutheranen werden zij wel geaccentueerd als afwijking van de zuivere lutherse leer. Met name in de strijd over de vraag naar de tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal kwam dat naar voren. Melanchthon zocht steeds te bemiddelen tussen Luther, Zwingli en de gereformeerde hervormers. Dat is hem door de lutheranen niet in dank afgenomen.

De leraar van Duitsland

Naast zijn betekenis voor kerk en theologie memoreren we Melanchthons grote inzet voor het onderwijs in al zijn facetten. Goede onderwijsinstellingen zijn volgens hem voor God een vreugde. De Wittenbergse universiteit is door zijn vernieuwend werk een universiteit van betekenis geworden. Ook in ander opzicht zette hij zich in voor het onderwijs, bijvoorbeeld door een leerplan voor de universiteiten. Talenkennis en taalvaardigheid stonden bij hem in hoog aanzien. Zij bevorderen een goede communicatie. Predikanten dienden hun brontalen te kennen om zo hun inzicht in Gods Woord te verdiepen. Ook hier zien we hoe hij de humanistische idealen om tot de bronnen terug te gaan verbond met zijn refomatorisch Schriftgeloof.

Onderwijs is meer dan intellectuele kennis. Ton Hage laat in zijn bijdrage zien hoe 'de leraar van Duitsland' in de opvoeding jonge mensen wilde vormen in religieus opzicht. Wezenlijk is het trekken tot Christus. Goed onderwijs, zedelijke en godsdienstige bezinning al van jongs af aan komen gezin, kerk en samenleving ten goede. En het ligt in zijn lijn dat de overheid hierin ook een taak heeft in de voorwaardenscheppende zin. Ook in zijn aanwijzingen voor de prediking zien we hoe Melanchthon vormend bezig is geweest. Hij wilde de klassieke retorica vruchtbaar maken voor de prediking en de overdracht van de preek. Goede preken kenmerken zich door helder taalgebruik, goede voorbeelden, logische argumentatie en een inhoud die past bij de actualiteit van het leven in en buiten de kerk. En dat alles vanuit de Schrift als bron en norm. H. van den Belt wijst erop hoe de hervormer met de jaren steeds meer het belang van de bediening van Woord en Sacrament beklemtoonde. De Geest is onlosmakelijk aan het Woord en het Sacrament verbonden. Door wet en evangelie werkt de Geest bekering en geloof, de afsterving van de oude mens en de levendmaking.

Ik wijs ook op de *visitatie-instructies* voor de predikanten, een geschrift dat als vertaling in dit boek is opgenomen. In deze 'kerkorde' vinden we onder meer tal van aanwijzingen voor de rechte uitoefening van de eredienst, vaak heel concreet en zeer praktisch zoals ten aanzien van de lezingen en de liederen, de vorm en de inhoud van de prediking. Dr. H.A. Speelman wijst er in zijn fraaie inleiding op dit geschrift op hoe de kennis van de parochiegeestelijken doorgaans zeer gering was. Luther en Melanchthon waren diep geschokt door wat zij bij hun bezoeken tegenkwamen bij de geestelijkheid en het kerkvolk. Onkunde en onbegrip waren groot. Hoe zou men dan in een zo gevaarvolle tijd op een goede manier geestelijk leiding kunnen geven! Vorming was hard nodig ter wille van het welzijn van kerk en school.

Melanchthon oecumenicus

We hebben slechts een aantal facetten uit dit rijke boek naar voren gehaald. Het geeft een indrukwekkend portret van deze veelzijdige geleerde, humanist en hervormer. Zijn betekenis voor de kerkhervorming is groot. Ook al zijn er elementen in zijn denken die vragen oproepen. In de geschiedenis is over hem zeer verschillend geoordeeld. Waar een remonstrants historischrijver uit de zeventiende eeuw, Geeraert Brandt, hem inlijft in het remonstrantse kamp, wordt dat door Jacobus Trigland bestreden. Volgens hem was Melanchthon geen arminiaan, maar was hij het met Calvijn eens. Het laat zien hoe lastig het is hem in te delen. Maar misschien is dat wel het lot van grote theologen. Denk aan de wijze waarop Rome en de Reformatie zich beide op Augustinus beroepen.

Bruggenbouwer die hij wilde zijn heeft hij zich ingezet om de verdeelde protestanten tegenover Rome op één lijn te krijgen. Deze oecumenische ijver is hem lang niet altijd in dank afgenomen. Hij heeft geleden onder de felle polemieken waarmee men elkaar bestreed. Een versplinterd protestantisme doet er goed aan zijn pogingen om christenen te verenigen ter harte te nemen. En dat niet uit een modieuze zucht tot verdraagzaamheid, maar vanuit de doorleving van de rechtvaardiging van de goddeloze. Christus alleen, de genade alleen, het geloof alleen. Melanchthon was een mens die het verwachtte van zijn God. Dat geloof hebben Luther, Bucer en Calvijn en velen na hem in hem herkend en erkend. Dat geloof bindt ook samen. Vroeger en vandaag

A. Noordegraaf †

Frank van der Pol (red.), *Philippus Melanchthon Bruggenbouwer*. Beeldredactie in samenwerking met Günter Frank (Melanchthonakademie, Bretten), Uitgeverij Kok, Utrecht 2011, 400 p., € 39,95.